

Sicistan'da Hâricîliğin Yükselişi ve Düşüşü: Kabile ve Mezhep Bağlamında Bir Tahlil

Ahmet Ateşyürek¹

Öz

Bu makale, Hâricîliğin Nehrevân sonrası doğuya, özellikle Sicistan'a yönelişini kabile ve mezhep bağlamında incelemektedir. Sicistan, merkezi otoriteden uzaklığı, kabile asabiyetleri ve yerel halkın arayışları nedeniyle Hâricîliğin yayılmasında verimli bir zemin oluşturmuştur. Katârî b. el-Fücâe ve Hamza b. el-Edrek liderliğinde şekillenen hareket, siyasi ve dinî bir muhalefet biçimi olarak taşrada güçlü bir kimlik kazanmıştır. Yakub b. Leys es-Saffar'ın iktidara gelişiyle birlikte Sicistan'da istikrar sağlanmış, Hâricîliğin şehir merkezlerindeki etkisi büyük ölçüde sona ermiş ve bölgedeki belirleyiciliği ortadan kalkmıştır. Mezhebin imamet, kader ve muhalefet anlayışları doğrultusunda ortaya çıkan alt fırkaları, Sicistan'da yerel unsurlarla bütünleşerek özgün bir karakter sergilemiştir. Böylece, bölgedeki Hâricîliğin ortaya çıktığı şartlardaki Arap-kabileci karakterin ötesine geçtiği sonucuna varılmıştır. Bu çalışmada, doküman analizi yöntemi benimsenerek Hâricîliğin bölgesel bir örneği üzerinden, İslam Mezhepleri Tarihi bağlamında yerel okumaların taşıdığı önem ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri Tarihi, Sicistan, Ezârîka, Katârî b. el-Fücâe, Hamza b. el-Edrek

Ateşyürek, Ahmet. "Sicistan'da Hâricîliğin Yükselişi ve Düşüşü: Kabile ve Mezhep Bağlamında Bir Tahlil". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/3 (Eylül2025), 1142-1164. <https://doi.org/10.32711/tiad.1735198>.

Geliş Tarihi	04.07.2025
Kabul Tarihi	04.09.2025
Yayın Tarihi	30.09.2025
*Bu CC BY-NC lisansı altında açık erişimli bir makaledir.	

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, Amasya, Türkiye, ahmet.atesyurek@amasya.edu.tr, ORCID ID: 0000-0001-9436-0725.

The Rise and Fall of Khārijism in Sijistān: A Tribal and Sectarian Analysis

Ahmet Ateşyürek ¹

Abstract

This article examines the eastward reorientation of Khārijism after Nahrawān, focusing on Sijistān through tribal and sectarian lenses. Owing to its distance from central authority, entrenched tribal solidarities, and local quests for alternatives, Sijistān furnished a fertile milieu for Khārijite diffusion. Under the leadership of Qaṭarī b. al-Fujā'a and Ḥamza b. al-Adrak, the movement acquired a robust identity in the provinces as a form of political and religious opposition. The rise of Ya'qūb b. Layth al-Şaffār restored stability in Sijistān, largely curtailing Khārijite influence in urban centers and eliminating its regional predominance. Sub-sects shaped by doctrines of imamate, predestination, and dissent blended with local elements, yielding distinctive profiles. Consequently, Khārijism in the region is argued to have transcended its initial Arab-tribal character. Using document analysis, the study underscores the importance of localized readings within the history of Islamic sects.

Keywords: History of Islamic Sects, Sijistān, Azāriqa, Qaṭarī b. al-Fujā'a, Ḥamza b. al-Adrak

Ateşyürek, Ahmet. "Sicistan'da Hāriciliğin Yükselişi ve Düşüşü: Kabile ve Mezhep Bağlamında Bir Tahlil". Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi 9/3 (Eylül2025), 1142-1164. <https://doi.org/10.32711/tiad.1735198>.

Date of Submission	04.07.2025
Date of Acceptance	04.09.2025
Date of Publication	30.09.2025
*This is an open access article under the CC BY-NC license.	

¹ Assist. Professor, Amasya University, Faculty of Theology, Department of the History of Islamic Sects, Amasya, Türkiye, ahmet.atesyurek@amasya.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9436-0725.

Giriş

İslam tarihinin erken dönemlerinden itibaren, siyasi ve mezhebî hareketlerin şekillendiği coğrafyalar arasında Horasan ve Mâverâünnehir müstesna bir yere sahiptir. İslam mezhepleri içerisinde vücut bulan fırkaların ortaya çıkışı veya gelişiminde bölgenin ciddi bir katkısı söz konusudur. Hâricilik, bilindiği üzere, Hicrî 1. yüzyılın ortalarında Sıffin Savaşı (37/657) sonrasında tahkım olayına karşı çıkan bir grup tarafından ortaya çıkmış; zamanla fırkalara ayrılarak siyasi ve itikâdî düzeyde muhalefet biçimlerine bürünmüştür. Hâricilik, ortaya çıkış süreci, gelişimi ve karakteristik zihniyet yapıyla İslam Mezhepleri Tarihi'nin temel araştırma konularından biridir.¹ Hâricilik, Emevîler döneminde Basra'da tutunamayınca merkezden uzak bölgelere yönelmiş; Arap Yarımadası'nın güneydoğusu ve Horasan sınırlarına yerleşmiştir. Bu bölgeler içinde özellikle stratejik konumu ve toplumsal yapısıyla öne çıkan Sicistan, mezhebin doğuya yayılmasında kilit bir merkez olmuştur. Hâriciliğin, 4/10. yüzyılın ilk çeyreğine kadar Sicistan'da güçlü biçimde varlığını sürdürdüğü bilinmektedir. Mezhebin bu tür uç bölgelerde taban bulması, Mezhepler Tarihi açısından önemle incelenmesi gereken bir durumdur. Mezhepler Tarihi araştırmaları, inanç sistemlerini içerisinde oluştukları tarihsel bağlam, toplumsal yapı ve siyasal dinamiklerden bağımsız olarak değerlendirmez. Alana dair çalışmalar, mezheplerin ortaya çıkışını ve gelişimini tarih perspektifinde, yerel kültürlerin işin içinde olduğu sosyolojik, ekonomik ve politik ekseninde çok yönlü bir bakışla değerlendirmeyi amaçlamaktadır.² Coğrafyanın siyasi, ticarî ve askerî etkileşimlerin yanı sıra kültürel ve itikadî yönelimler üzerindeki belirleyici rolü bu çalışma kapsamında ayrıca değerlidir. Zira Sicistan'daki Hâriciliğin ortaya çıkışında ve gelişiminde fetih sürecindeki kabilelerin, bu kabilelerin bölgedeki tarihi arka planının, asabiyetin, ekonominin, bölgenin merkeze uzaklığının getirdiği uzun süreli düzensizlik ve coğrafik özelliklerinin ve nihayet bölgenin yerli halkının yeni denge arayışlarının ciddi etkileri söz konusudur. Hâricilik, özünde siyasi bir doktrindir.³ Mezhebin Sicistan'daki gelişiminde ve nihayet gözden kaybolmasında siyasi doktrini ana etken olmuştur.

Bölge Hâriciliği ile ilgili Farhad Daftary'nin “Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler” adlı makalesi genel bir değerlendirme imkânı sunması açısından değerlidir. Harun Yıldız'ın *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* adlı çalışması, Nehrevan sonrası Ehvaz, Kirman gibi Sicistan'a yakın bölgelerdeki Hâriciliğin gelişimine dair değerlendirmeler içermektedir.⁴ Ayrıca Hâriciliğin Horasan ve Mâverâünnehir'e geçişi

¹ Ebû'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*, thk. Nuaym Zerzür (Mektebetü'l-Asriyye, 2005), 1/84-113; Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-frak* (Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977) 17-18, 54-92, 97-98; Ebu'l-Feth Tâcüdî Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl* (B.y.:Müessesetü'l-Halebî, ts.) 1/114-138; Ethem Ruhi Fığlalı, “Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII (1978), 245-275; Ethem Ruhi Fığlalı, *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri* (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983); Mehmet Dalkılıç, “Hâricilerin 'İtidal' Arayışı ve Sufiyye”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/ Darulfunun İlahiyat* 12 (2005), 19-49; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto, 2016); Harun Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi* (Ankara: Araştırma Yayınları, 2016).

² Sönmez Kutlu, “İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu”, *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I: Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 391-440.

³ Julius Wellhausen, *Ahzâbu'l-mu'arazâtî's-siyâsiyye ve'd-diniyye fî sadr al-İslâm: el-Havâric ve's-Şia* (Kahire: Mektebetü'n-Nahda, 1958), 36.

⁴ Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 107-122.

ile ilgili Ahmet Yöner'in "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci" adlı makalesi h.1. yüzyılın son çeyreğine kadar Irak, Cezire ve Horasan'daki Hâricî isyanları konu edinmektedir.⁵ Bununla birlikte İslam Mezhepleri Tarihi özelinde Sicistan Hâricîliğinin üzerindeki sır perdesi aralanmış değildir. Bu çerçevede coğrafya temelli araştırmalara ihtiyaç olduğu anlaşılmaktadır.

İslam Mezheplerinin doğru anlaşılmasında onların ortaya çıkış serüvenini bilmek yeterli değildir.⁶ Bu serüvenin hangi toplumsal, siyasal ve coğrafi zeminlerde şekillendiğini, hangi aktörler aracılığıyla taşındığını ve hangi tarihsel şartlarla etkileşime girerek geliştiğini kavramak gerekmektedir. Sicistan, yalnızca coğrafi özellikleriyle değil, aynı zamanda Arap kabilelerinin iskânı, yerli halkla ilişkiler, idarî yapılanma ve ilk mezhebî oluşumlar gibi birçok faktörün kesişim noktası olması bakımından da önem arz eder. Bölgenin, Raşid Halifeler döneminde başlayan fetihlerle İslam topraklarına dahil edilmesi, beraberinde Arap kabilelerinin yerleşimini ve bu kabileler üzerinden şekillenen mezhebî eğilimlerin de bölgeye taşınmasını getirmiştir. Özellikle Benî Temîm, Bekr b. Vâil, Ezd gibi kabilelerin hem fetih sürecinde hem de idarî ve askerî yapılanmalarda oynadığı rol, Hâricîliğin burada taban bulmasında belirleyici olmuştur. Bununla birlikte, Sicistan'daki Hâricî yapılanmanın sadece kabilevi aidiyetle açıklanamayacağı; yerli halkın merkezî otoriteye karşı tutumu, mezhebî çeşitlilik ve fikrî bağımsızlık arayışı gibi dinamiklerin de etkili olduğu görülmektedir. Bu bağlamda, Hâricîliğin burada bir muhalefet biçimi olarak içselleştirilmesi, sadece dinî değil, aynı zamanda sosyo-politik ve kültürel bir tercih olarak değerlendirilmelidir.

Bu çalışmanın amacı, Sicistan'da Hâricîliğin gelişim sürecini; kabile yapılanması, siyasal-idarî dengeler ve mezhebî çeşitlilik çerçevesinde ele almaktır. Hâricîliğin bu bölgede hangi şartlarda ortaya çıktığı, nasıl yayıldığı ve ne tür sosyolojik karşılıklar bulduğu, doküman analizi yöntemi ile çözümlenecektir. Böylece, hem Hâricîliğin bölgesel bir örneği üzerinden genel karakteristikleri anlaşılacak, hem de İslam Mezhepleri Tarihi açısından yerel okumaların önemi ortaya konacaktır.

1. Sicistan Hâricîliğinin Tarihî Arka Planı

Genelde Horasan, özelde Sicistan'ın fethinde aktif rol alan kabileler Arap yarımadasının doğu sınırlarını güneye kadar uzanan kısımlarına kadar vatan edinmiş topluluklardır. İslâm öncesi dönemde de bu toplulukların Horasan'a akınlar düzenledikleri ve Fars topluluklarıyla çatışmalara girdikleri ifade edilmektedir.⁷ Adnânîler'den Bekr b. Vâil, kolları ve alt kolları ile birlikte Necd'in yüksek kesimlerinde, Yemâme bölgesinde ve Güney Irak'taki yerleşim alanlarında yaşamıştır. Bu kabile mensupları, Fars topluluklarıyla coğrafi komşuluğun bir neticesi olarak, geçmişte Farslarla ve Hire'de hüküm süren yönetimle de çeşitli ilişkiler kurmuşlardır.⁸ Bekr b. Vâil kolunun önemli kollarından birisi olan Benî Hanîfe'nin Sâsânîlerle 2. Hüsrev dönemine uzanan olumlu

⁵ Ahmet Yöner, "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci", *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:2 (2011), 171-197.

⁶ Mehmet Ali Büyükkara, "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler", *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'esi (Sempozyum)*, (2005), 458.

⁷ Ebû'l-Hasen Ali b. Ebî'l-Kerem Muhammed el-Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, thk. Umar Abdusselâm Tedmurî (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1997), 1/441-443.

⁸ İbn Cerîr Taberî, *Târîhu't-Taberî*, thk. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Mısır: Dâru'l-Meârif, 1967), 2/57, 193-194.

ilişkileri olmuştur.⁹ Bu kabile Yemen'i işgal eden Habeşlilere karşı bu kabile Kisrâ adına mücadele etmiş ve Habeşliler'i Yemen'den çıkarmışlardır.¹⁰ Bekr b. Vâil gibi Adnânî Araplarına mensup Benî Temîm de yerleşik olduğu Arabistan'ın doğusu ve Bahreyn taraflarında Hîreliler ve Sâsânîlerle uzun bir tarihi komşuluk geçmişine sahiptir.¹¹ Dolayısıyla, söz konusu kabileler fetih sürecinde bölgenin fethi için zaten aday konumundaydılar.

Benî Temîm ve Bekir b. Vâil kabilelerinin Basra şehrinin henüz planı ve inşası aşamasında adları geçmektedir. O dönemdeki planlamaya göre, Benî Temîm'e, Bekir b. Vâil'e ve Abdül'l-Kays'e şehrin beşte bir oranında taksim edildiği ifade edilmektedir. Bu gruplardan başka, çoğunluğu Umman Ezdîlerinden oluşan Araplar da Basra'ya yerleşmiş ve onlara da beşte bir oranında hisse tahsis edilmiştir. Ayrıca, çoğunluğu Mudârî olan Kays kabilelerinden oluşan ve "Âlîyye halkı" (yukarı bölge halkı) olarak anılan kabileler de bu iskânda yer almıştır.¹² Böylece Arap yarımadasının Basra körfezine bakan kıyı şeridi ve arkasındaki toprakların kuzeyden güneye doğru büyük bir kısmı bu kabilelerin yerleşim alanı haline gelmiştir. Horasan ve Mâverâünnehr fethinde birçok kabilenin katkısı ve etkisi olsa da Sicistan'da Hâricîlik sözkonusu olduğunda birçok açıdan Benî Temîm ve Bekr b. Vâil kabilelerinin öne çıktığı görülmektedir.

2. Sicistan Hâricîliğinin Sosyo-politik Zemini

Başlangıçta fetih için gönderilen kabileler zamanla yerleşmiş ve bölgenin idarî, askerî, kültürel yapısında etkili olmuştur.¹³ Sicistan'da en uzun süren güç mücadelesi Benî Temîm ile Bekr b. Vâil arasında yaşanmıştır. Bu mücadele, sadece kabile asabiyetine değil, aynı zamanda siyasî ve mezhebî yönelimlere de dayanmıştır. Mezhebî kimlikler ve asabiyet zamanla iç içe geçerek karmaşık bir yapı oluşturmuştur.¹⁴ 3/9. yüzyılın sonlarına doğru Sicistan'da yaşanan Ashâbü'l-Hadîs-Ashâbü'r-Rey görünümüne bir kamplaşmanın arka planının aslında Temîm ve Bekr kabileleri arasındaki asabiyete dayandığının ifade edilmesi bu çerçevede güzel bir örnektir.¹⁵

Kabile asabiyeti, merkezî otoriteyle yaşanan gerilimlerde mezhebî tercihlerle birleşerek siyasî muhalefeti artırmıştır. Bu durum, Hâricîliğin bir mezhebin ötesinde kimlik ve temsil alanı haline gelmesine yol açmıştır. Hicrî I. yüzyılın ilk çeyreğinde, Benî Temîm ve Bekr b. Vâil gibi kabilelerin de dâhil olduğu şehir halkı, Hâricîlerle birlikte Emevîlere karşı isyan etmiştir.¹⁶ Bu gelişmeler bölge Hâricîliğinde kabile faktörünün önemini ve iç içe girmişliğini gözler önüne sermektedir. 3./9. yüzyılın başlarında Sicistan yöneticileri,

⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/169.

¹⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 2/142,146.

¹¹ Benî Temîm'in İslam öncesine dayanan ilişkileri için bk. Muhammet Yekeler, *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014), 85, 94.

¹² Abdurrahman Ferîh el-Afnân, *el-Kabâilü'l-Arabîyye fî Horasân ve bilâdi Mâverâünnehr fî'l-asrî'l-Emevî* (Mekke: Ümmü'l-Kurâ, 1992), 43.

¹³ Konuya dair ayrıntılı bilgi için bk. Afnân, *el-Kabâilü'l-Arabîyye fî Horasân ve bilâdi Mâverâünnehr fî'l-asrî'l-Emevî*, 160-290; Roberto Marin Guzman, "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlin Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme", çev. Mustafa Demirci, *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* VI/12 (2008), 255-277; Fetihlerin sonucunda bölgede yaşanan göç dalgalarına dair bk. Cahid Kara, *İslam Coğrafyasında Mecûsiler (Emevîler'in Sonuna Kadar)* (Hikmetevi Yayınları, 2015), 151-158.

¹⁴ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, çev. Mahmud Abdülkerim Ali (Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2006), 110-111.

¹⁵ Semekî ve Sadakî olarak anılan iki grubun hikayesine dair bk. Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 224.

¹⁶ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 95.

isyanları önlemek için Hâricîlerle iyi ilişkiler kurmaya çalışmıştır. Bu çabada özellikle Benî Temîm ve Bekr b. Vâil'in anılması, onların Hâricîlikle yakın bağıni göstermektedir.¹⁷ Zira Sicistan Hâricîliğinin şekillenmesinde bu kabilelerin mensupları ya da bu kimselerle mevlalık ilişkisine mensup yerli Sicistanlıların etkisi olacaktır.

2.1. Kabileciliğin Hâricîlikle İlişkisi ve Horasan'daki Rolü

Genel olarak Horasan özelde ise Sicistan'da, Hâricîlik ve kabile ilişkileri ele alındığında, Arap kabileleri arasında ilk dikkat çeken gruplardan biri, Kuzey Arapları (Adnânîler) mensubu olan Benî Temîm kabilesidir. Kabile, Emevî ve Abbâsî döneminde devletin yanında veya ona karşı birçok faaliyet içerisinde bulunmuştur.¹⁸ Hicretin ilk yüzyılının yarısından sonra bu kabile mensuplarının da içinde olduğu Hâricî grupların, bölgedeki geçmişe dayanan iyi ilişkilerini kullanarak, Sicistan'da faaliyet gösterdikleri anlaşılmaktadır.¹⁹ Bu kabileden Hâricî grupların Sicistan'da varlık göstermelerinin tarihi arka planına değinmek gerekmektedir.

Benî Temîm'in bölgeyle güçlü ilişkisi fetihlerle birlikte başlamıştır. Horasan'ın fethinde önemli görevler üstlenen komutanların çoğunluğunun bu kabilenin önde gelen isimleri olduğu ifade edilmektedir.²⁰ Hz. Ömer döneminde Sicistan sancağından sorumlu vali, aynı zamanda bir sahabî olan Âsım b. Amr, Temimoğulları'na mensuptur.²¹ Çok daha sonraları bile Benî Temîm'in Emevî valisi Kuteybe b. Müslim'e karşı sergilediği tutum ve 96 yılında Kuteybe'nin öldürülmesindeki rolleri, Temîm kabilesinin Horasan'daki siyasî ve askerî etkisini gözler önüne seren önemli bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir.²² Ayrıca Temîm kabilesine mensup büyük bir komutan olan Hâris b. Süreyç'in Emevî yönetimine karşı uzun süre devam ettirdiği isyan Benî Temîm'in etkisini göstermektedir. Abbâsîler döneminde de Benî Temîm kabilesi, Sicistan'da hem siyasî etkisi hem de askerî gücüyle bu direnişte belirleyici bir rol oynamıştır. Böylece Benî Temîm kabilesi, Abbâsîler'in merkezî otoritesini tanımadığını açık biçimde ortaya koymuş ve fiilen Sicistan'ın kontrolünü ele geçirmeye çalışmıştır.²³

Temîm kabilesi, sadece Emevî ve Abbâsî otoritesine karşı gösterdiği direnişle değil, aynı zamanda Hâricî hareket içerisinde öne çıkan bazı etkili mensuplarıyla da dikkat çekmektedir. Bunlar arasında, Hâricîliğin İbâzîyye kolunun lideri olan Abdullah b. İbâz, Sufriyye kolunun öncüsü Abdullah b. Saffâr ve Muaviye'ye düzenlenen suikastin faili el-Berk b. Abdullah el-Hâricî,²⁴ câhiliye döneminin Fârisli meşhur şairi Fedekî b. A'd'in Hâricî oğlu olan Mis'ar b. Fedekî gibi isimler bulunmaktadır.²⁵

¹⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 158.

¹⁸ Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî Belâzürî, *Fütûhu'l-Bıldân* (Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988), 330, 375, 386.

¹⁹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 94.

²⁰ Örnek olarak, Benî Temîm'in Buhâra'nın fethindeki başarıları için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/23.

²¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 4/494.

²² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/76-77.

²³ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 114-115.

²⁴ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Siyer-i a'lamî'n-nübelâ* (Dârü'l-Hadis, 2006), 2/537; Ebû Muhammed Ali b. Ahmed b. Saîd b. Hazm İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun (Mısır: Dârü'l-Meârif, 1962), 218.

²⁵ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 217.

Çalışma açısından bu kabileye mensup belki de en önemli isim Katârî b. el-Fücâe'dir.²⁶ Katârî, Ezârika'nın son büyük lideri olarak, Ehvaz'dan Sicistan'a kadar olan bölgede yirmi yıl bağımsız bir şekilde hareket etmiştir.²⁷ Katârî Sicistan'da saygı duyulan bir isimdir. Hâricî fırkaların Katârî b. el-Fücâe ile ilişkisi bir asırdan uzun bir süre devam etmiştir.²⁸ Özellikle Emevîler döneminde, Sicistan'daki Hâricîliğin kabile asabiyeti ile ilişkisinin karmaşıklığı dikkat çekicidir. Bu dönemde Benî Temîm ile Katârî b. el-Fücâ'nın takipçileri olan Benî Bekr b. Vâil arasında çıkan çekişmeler şiddetli çatışmalara yol açmış, şehirde kargaşa ve düzensizlik artmıştır. Krizin büyümesi üzerine Sicistan Valisi Harb b. Katân bölgeden ayrılmak zorunda kalmıştır.²⁹ Katârî b. el-Fücâe'nin Benî Temîmli olmasına rağmen en güçlü desteği Benî Bekr b. Vâil'den alması, Hâricîliğin kabileler üstü bir hareket haline geldiğini göstermektedir. Bekr b. Vâil mensuplarının, Katârî'nin kendi kabilesi Benî Temîm ile çatışmaya girmesi ise, Hâricî ideolojisinin kabile asabiyetini aşan ve hatta karşısına alan bir yapıya dönüştüğünü ortaya koymaktadır.

Hâricî düşüncenin hayat bulduğu en güçlü damarlardan birisi de Bekr b. Vâil kabilesidir. Bu kabileden çıkan liderler, sadece fikrîsel önderlikle kalmamış, geniş kitleleri peşinden sürükleyecek askerî kudreti de gösterebilmişlerdir. Bu liderlerin en büyüklerinden biri, Hâricîliğin en radikal kolu olan Ezârika'nın kurucusu olan, Benî Hanîfe koluna mensup, Nâfî' b. el-Ezrak'tır. Nâfî' b. el-Ezrak'ın Basra'dan sonra Ehvaz'ta tutunması, Hâricîliğin Sicistan'a yayılmasında etkili olmuştur. Nâfî b. el-Ezrak ile Basra tarafına giden Bekr b. Vâil'e mensup ilk Hâricîlerden birisi Ebû Fudeyk Abdullah b. Sevr b. Seleme'dir. Bu kabilenin Rebia b. Hanzala koluna mensup Ebû Bilal Mirdas ve Urve kardeşler de ilk Hâricîlerdendir. Urve Sıfında tahkime karşı çıkan ilk kişidir.³⁰ Yine Hâricîliğin ilk temsilcilerinden biri Bekr b. Vâil koluna mensup İbnü'l-Kevvâ' el-Yeşkür'dir.³¹ İbnü'l-Kevvâ' ilk dönemlerde Hz. Osman'a ve Hz. Ali'ye destek verse de, tahkîm olayından sonra Hâricî saflarına katılmış ve Nehravân'da bulunmuştur. O daha sonra Horasan taraflarına yerleşmiştir.³²

Bekr b. Vâil kabilesinin Horasan ve Sicistan özelinde uzun süren bir etkisi söz konusudur. Emevîler döneminde Horasan'da Abdullah b. Hâzîm ile Benî Bekr b. Vâil arasında siyasal nüfuz mücadelesi yaşanmış, 64 yılında Sicistan valisi Yezîd b. Ziyâd'ın isyancılarca öldürülmesi ise bölgede düzensizlik yaratmış ve Bekr b. Vâil'in hâkimiyet arzusunu güçlendirmiştir.³³ Benzer güç mücadeleleri Sicistan çevresinde başka yerlerde de olmuştur.³⁴

2.2. Yerel Halkın Temsil İmkânı Olarak Hâricîlik

Hâricîliğin, ortaya çıktığı tarihsel ve toplumsal koşullar göz önüne alındığında Arap karakterli bir yapı arz ettiği bilinen bir husustur. Hâricîliğin anlaşılmasında ve hatta bir zihniyet olarak tespitinde Arapların sahip olduğu bedevîlik, asabiyet ve cemaatçi toplum

²⁶ İbn Hazm, *Cemheretü'nsâbi'l-Arab*, 211-212.

²⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/472.

²⁸ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 79, 94, 131.

²⁹ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 111-112.

³⁰ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe İbn Kuteybe, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: Mısır Kitap Komisyonu, 1992), 1/410.

³¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/63.

³² Afnân, *el-Kabâilü'l-Arabiyye*, 78.

³³ Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*, 385; Afnân, *el-Kabâilü'l-Arabiyye*, 249-250.

³⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/548-550,623.

kültürü bu çerçevede değerlendirmelere tabi tutulmuştur.³⁵ İslam düşüncesinde varolmuş bir mezhep, farklı bağlamlarda kurduğu ilişkiler doğrultusunda gelişimini devam ettirmektedir.³⁶ Bu çerçevede, Sicistan'da Hâricîliğin yayılmasında, Arap olmayan ama Müslüman olmuş mevâlî sınıfı önemli bir rol oynamıştır. Sicistanlı mevâliden Hâricî isimlere bakıldığında, onların Hâricî Arap temsilcileri ile olan ilişkileri (mevlâlık veya başka şekillerde) tespit edilmektedir.³⁷ Hâricîlik, isminin de ima ettiği üzere, teorik bir düşünce sisteminden ya da salt pratik araştırmalardan ziyade, doğrudan eyleme yönelen bir hareket olarak öne çıkmaktadır.³⁸ Hâricîlik, bu yönüyle devrimci bir harekettir. Temelde, kendilerinin toplumda yok sayılmalarına ve Kureyşin merkezi üstünlüğüne bir baş kaldırışın farklı şekilde bir ifadesi de olarak, ırk veya başka dünyevî üstünlüğü reddeden eşitlikçi bir anlayışa sahiptir. Allah'ı ve Hakk'ı her şeyin üstünde tutma görevi ile cemaatin emrine boyun eğme arasında kalındığında kesinlikle birincisi tercih edilmelidir. Bu anlayışa göre, bir otorite ancak Allah adına ve O'nun iradesine göre hükmettiği sürece meşrudur.³⁹ Sicistan'daki Hâricîler Emevî ve Abbâsî yönetimlerini meşru saymadıkları için itaat etmemişlerdir. Bunun da etkisiyle Emevî ve Abbâsîler döneminde uzun bir süre bölge merkezden tam anlamıyla yönetilememiştir. Hâricîler merkeze bağlı dihan ve mali görevlilerin vergi toplamalarına uzun bir süre izin vermemişlerdir.⁴⁰ Bu yerel halk tarafından olumlu karşılanmıştır.⁴¹ Hâricî imamların halktan ciddi destek bulması da bu durumlarla doğrudan ilgili olmalıdır. Bu durum Hâricîliğin Sicistan'da yerli halk tarafından karşılık bulmasının temel sebeplerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Emevîler sonrasında bölge halkı arasından, özellikle Fars kökenli Hâricî liderlerin öne çıkması dikkat çekicidir; bu bağlamda Huzayn b. er-Rûkad, Husayn el-Hâricî, Hamza b. Edrek ve Subeyh el-Mâzinî et-Temîmî gibi isimler ön plana çıkmaktadır. Bu durum, Hâricîliğin ilk yüzyılda Benî Temîm ve Bekr b. Vâil gibi Arap kabileleriyle özdeşleşmiş yapısının, zamanla bölge halkı tarafından benimsenerek kendi içlerinden lider çıkaracak bir düzeye ulaştığını göstermektedir. Yerel halkın İslam'la tanışma sürecinde ise Sicistan ve Basra'daki Arap Müslümanlarla temas kurdukları görülmektedir. Nitekim dini öğrendikleri Arapların önemli bir kısmı, söz konusu kabilelere mensuptur. Emevîler döneminde Araplar, başlangıçta Horasan ve Mâverâünnehir'de şehir dışındaki garnizonlarda konaklamış, zamanla yerleşim merkezlerine yerleşerek yerli halkla kaynaşmış ve bu süreçte Araplarla bölge halkı arasında etnik etkileşim artmıştır.⁴² Bu bölgelerdeki Arap Müslümanlar, özellikle doğu ve güneyden gelen kabileler, fethettikleri yerlerde güç dengeleri elverdiği sürece, daha önce olduğu gibi Hicazlı Kureyşlilere bağlı olmadan hareket etmeyi tercih etmişlerdir. Bu bağımsızlık isteği, teo-politik açıdan Hâricîliğin imamet anlayışında kendini göstermiştir. Hâricî bir Benî Temîm veya Bekr b. Vâil mensubunun geçmişinden getirdiği kabile asabiyeti ve dinî anlayışı birbiri ile

³⁵ Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*, 21-25; M. Ali Yıldız, *Dinsel Şiddetin Kültürel Kökenleri: Hâricîlik Örneği* (Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010).

³⁶ Mehmet Kalaycı, "Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar", *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VI/2 (2013), 309.

³⁷ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târîh*, 3/472, 5/290.

³⁸ Dalkılıç, "Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye", 20-21.

³⁹ Wellhausen, *el-Havâric ve's-Şîa*, 29-31.

⁴⁰ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 35.

⁴¹ Meçhul, *Târîh-i Sistân*, 132.

⁴² Afnân, *el-Kabâilü'l-Arabiyye*, 144-146.

uyumludur. Bu uyum, “sadece Kureyşli olduğu için bir imama itaati etmenin doğru olmayacağı” şeklinde ifade edilebilir.⁴³ Sicistan halkı açısından değerlendirildiğinde, çok uzakta bulunan Emevî ve daha sonra Abbâsî yönetimine karşı, eskiden olduğu gibi, bağımsızlıklarını koruma imkânı Hâriciliğin bu muhalif duruşuyla meşrulaşmaktadır. Kısacası, politik bir okumayla, Kureyş’in imametini Hâricî formuyla reddeden doğu ve güneyli Arapların bu duruşu, Sicistanlı azımsanmayacak bir mevâlî tarafından önce Emevî sonra da Abbâsî yönetimine karşı varolabilme mücadelesinde bir kimlik olarak benimsenmiş görünmektedir.⁴⁴ *Târih-i Sîstân*’daki ifadeler, Arap olmayan Sicistanlıların Hâricî söylem doğrultusunda İslam’ı benimseyerek kimliklerini yeniden inşa ettiklerini göstermektedir. Anlatıya göre bölgede insanlar, Hâriciliğin adalet ve eşitlik temelli “adalet yurdu” ve “zulüm yurdu” anlayışı çerçevesinde, dinî birlik içinde adil ve eşit bir yaşam sürmektedir.⁴⁵

Hâriciliğin Sicistan’da kimler tarafından ve nerede benimsendiği sorusu, hareketin anlaşılması açısından önemlidir. Büyük şehirlerdeki Hâricî varlığı, genellikle kabile mücadelesiyle iç içe geçmiştir. Nişabur ve Herat’ta olduğu gibi Sicistan’da da şehir merkezlerine hâkimiyet, Hâricîlerin ve kabilelerin ekonomik ve siyasi gücüyle doğrudan bağlantılıdır. Bu durum, Abbâsî dönemiyle birlikte de devam etmiştir.⁴⁶ Sicistan’daki Hâricî varlığın, Emevîler döneminde özellikle Temîm ve Bekr b. Vâil kabilelerine mensup kimseler arasında büyük şehirlerde yoğunlaştığı görülmektedir. Zira buralarda Hâricîlerin adının karıştığı olaylarda bu kabilelerin adları geçmektedir.⁴⁷ Ancak süreçte Sicistan’ın merkez ve merkeze uzak birden fazla yerleşim bölgesinde halkının Hâricî olduğu ifade edilen il ve kasabalardan bahsedilmektedir. Hamza b. Edrek’in 3/9. Yüzyılın ilk çeyreğine kadar süren liderliği dönemine kadar şehir merkezlerinde görünür olan hâriciliğin bundan kısa bir süre sonra artık büyük merkezlerden ziyade taşrada korunaklı bölgelere çekildikleri anlaşılmaktadır.⁴⁸ Bu aşamadan sonra ise, Sicistan merkezli Hâricî grupların Sicistan’ın şehirlerine ve civardaki Nişâbur gibi merkezlere akınlar düzenledikleri bir sürece evrilmiştir. Artık Hâriciliğin merkezleri ulaşılması zor taşra sayılan yerlerdir. Bu yerlerden birisi Kerkûy’dur. Burası Herat yolu üzerindeki ilk durak, Nişabur şehrine yaklaşık onyediy kilometre uzaklıkta, ateşgedesi ile meşhur eski bir Mecûsî kasabasıdır. Her ne kadar kasaba olarak anılsa da tarihî veriler buranın savaşlara sahne olmuş, kalesi bulunan kadim ve stratejik bir yerleşim yeri olduğunu göstermektedir.⁴⁹ Sicistan ve civarında Hâricîler isyan ettiklerinde, ordu isyanı bastırmak için Hâricîlerin merkezi konumundaki Kerkûy’a baskın düzenler ve burayı kontrol altına alırlardı.⁵⁰ Hâricî orduları da halifelik ordularına karşı zor durumda kaldıklarında Kerkûy beldesinde konuşlanarak savunmaya geçerlerdi. Uzun süre Hâricî karakterini sürdüren yerleşim yerlerinden biri de Ûk’tur. *Târihu Sîstân*’a göre Ûk, özellikle H. 2.

⁴³ İmanın Kureyşli olması üzerindeki tarihi tartışmaya dair Hâricî düşüncenin ayrıntıları için bk. Mehmet Said Hatiboğlu, “İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik İmametini Kureyşliliği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (ts.), 121-213.

⁴⁴ Müslümanlar arasındaki siyasi mücadelenin önce Kureyşliler arasında daha sonra Kureyşli olan ve olmayan Araplar arasında ve en son Arap ve mevâlî arasındaki mücadeleye evrilmesine dair bk. “İslam’da İlk Siyasi Kavmiyetçilik İmametini Kureyşliliği”, 155-156.

⁴⁵ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 22.

⁴⁶ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 114.

⁴⁷ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 111, 112, 122, 123.

⁴⁸ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 35.

⁴⁹ İbn Havkal, Ebû’l-Kâsım Muhammed, *Sûretü’l-arz* (Beyrut: Dârü Sadr, 1938), 2/421; Meçhul, Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 39.

⁵⁰ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 133.

yüzyıl sonlarında Hâricîler tarafından saklanma ve askerî yeniden toparlanma bölgesi olarak kullanılmıştır. Bu beldenin 3/9. Yüzyılın ortalarında hala Hâricîler için güvenli bir sığınak olduğu anlaşılmaktadır.⁵¹ Hâricîler büyük şehirlere saldırılar düzenlediğinde merkezi ordular bazen Ük'a baskın düzenleyerek Hâricî sivilleri öldürmüşlerdir.⁵² Ük Hâricî isyanlara her zaman destek vermiş ve Hâricî lider çıkarmış bir beldedir.⁵³ Buradaki Arap olmayan Hâricî şahısların Bekr. B. Vâil gibi Hâriciliğe destek vermiş kabilelerle mevlalık ilişkilerine dair işaretler mevcuttur.⁵⁴ Hâricîler burada organize olup tekrar Zarang veya Büst gibi merkezlere saldırılar düzenlemişlerdir. "Ük ahâlisi" denildiğinde genelde Hâricî sempatanları kastedilmektedir. Nişabur'a yakın bir belde olan Cüveyn'in de halkının Hâricî olduğu ifade edilmektedir.⁵⁵ Târih-i Sistân'daki malumata göre 4/10. yüzyılın ortalarına gelindiğinde, bu şehir artık Hâricî bir karakter barındırmamaktadır.⁵⁶ Sicistan'da Hâricîler'in güçlü olduğu yerlerden birisi de Besker'dir. Hamza, Besker'e geldikten sonra isyan hareketi açığa vurulmuştur.⁵⁷ Merkezi hükümete bağlı ordu Harici isyanlarını bastırmak için Besker ve diğer harici yerleşimi Ük'a baskınlar düzenlerlerdi.⁵⁸ Hamza'dan sonraki Harici isyanları da Besker halkından destek görmüştür.⁵⁹ Ayrıca *Târih-i Sistân*'da Raven-i Cûl denen ve muhtemelen çöllük bir bölgede küçük bir yerleşim yerinden övgüyle bahsedilmektedir. Burası Hamza el-Harici'nin yurduudur. Malumata göre burası asil insanların memleketidir. Bu beldeden Huzayn b. er-Rûkad isminde bir Hâricî lider 141/758 yılında bir isyanın liderliğini yapmıştır.⁶⁰ Birinci asrın sonuna kadar Sicistan, Büst, Nişabur ve Herat gibi merkezlerde kabile asabiyetiyle iç içe geçmiş Hâricî faaliyetler gözlemlenmektedir. Bu dönemden sonra ise söz konusu kabilelerle kaynaşan ve bir kısmı Hâriciliği benimseyen yerli halkın, taşra olarak nitelendirilebilecek beldelerde Hâricî kimliği koruyarak yaşatmaya devam ettiği görülmektedir. Artık fetihle buraya gelmiş ve fırsat buldukça Basra'ya baskınlar düzenleyen Arap-Hâricî kimliğin ötesinde bir Sicistan Hâriciliğinden bahsedilmektedir.

3. Sicistan Hâriciliğinin Tarihî Seyri ve Sonuçları

3.1. Nehrevân'dan Doğuya: Hâriciliğin Sicistan'a Gelişi

Hâricîlik, Nehrevân Savaşı (38/658) sonrasında ciddi bir darbe almış, sağ kalan mensuplar önce Basra daha sonra doğuya, Sicistan'a kadar olan bölgeye göç etmiştir. Bu süreçte Hâricîlerin önemli bir kısmı Ehvaz ve Kirman'a çekilmiş; bu bölgeler adeta yeni üsler hâline gelmiştir. Nâfi b. el-Ezrak'ın Basra'yı terk ederek Ehvaz'a yerleşmesi bu yönelişin sembolik başlangıcıdır.⁶¹ Süreçte Nâfi b. el-Ezrak'a Atiyye b. Esved el-Haneî, Ubeydullah b. Mâcûn, Amr b. Umeyr el-Anberî, Abdullah b. Bilâl el-Yüşkerî ve Katarî b.

⁵¹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 151.

⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/313; Meçhul, *Târih-i Sistân*, 133.

⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/290; Meçhul, *Târih-i Sistân*, 152.

⁵⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/290.

⁵⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/313.

⁵⁶ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 283.

⁵⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 130.

⁵⁸ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 156.

⁵⁹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 179.

⁶⁰ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 117.

⁶¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/255.

el-Fücâe el-Mâzinî gibi önemli isimlerin katılımı Fâris, Kirman, Mekrân ve Sicistan'a uzanan bölgede Hâricîliğin ciddi bir güç haline gelmesini sağlamıştır.⁶²

Hâricîlerin Nehrevan'dan Sicistan'a kadar yayılıp tutunabilmeleri, daha önce bölgeyle kurdukları uzun süreli temaslara dayanmaktadır. Hâricîlik öncesinde de burada yaşayan bu kişiler, yerel halkla kaynaşmış ve şehir ile kasabalarda güçlü bir destek tabanı oluşturmuşlardı.⁶³ Sicistan'da Hâricîliğin benimsenip yayılmasında en dikkat çekici isimlerden biri Katarî b. el-Fücâe'dir; genç yaşlarından itibaren bölgede bulunmuş ve önemli bir etki alanı oluşturmuştur. Katarî b. el-Fücâe, Ezârika liderliğinden önce Abdurrahman b. Semûre'nin valiliği döneminde Sicistan'da görev yapmış, el-Mühelleb b. Ebî Sufra ile birlikte fetihlere katılmıştır. Muaviye'nin temsilcisi olarak gönderilen Semûre, Hz. Ali'yi imamlığa daha layık gören seçkinler arasında yer alan Katarî ve Hasan Basrî gibi isimlerce hoş karşılanmamıştır.⁶⁴ Hz. Osman'ın ölümüyle başlayan yönetim zafiyeti, Sicistan'da da istikrarsızlığa yol açmıştır. *Târih-i Sistan'a* göre, bu dönemde Sicistan halkına önderlik eden faziletli bir lider olarak Katarî b. el-Fücâe öne çıkmış, yönetimlerin hatalı kararları sonrası ordudan ayrılarak Irak'ta isyan etmiştir. Bu gelişmeler, muhtemelen 65/684 civarındaki Dûlâb Savaşı öncesine denk gelmekte olup, Katarî bu savaşta Hâricîlerin saflarında yer almıştır.⁶⁵ Müberred'in aktarımına göre de 65-68 (684-687) yılları arasında Hâricîler, Nâfi' b. el-Ezrak ve ardından Katârî b. el-Fücâe liderliğinde büyük bir güç kazanmışlar, Ehvaz'dan batıya doğru Kirman'dan İsfahan'a kadar yayılmışlardır.⁶⁶

Katârî b. el-Fücâe'nin Sicistan'daki en büyük rakibi ve Hâricî isyanlara karşı en etkili isimlerden biri, Yemenli Ezd kabilesine mensup Mühelleb b. Ebî Sufra'dır. Genç yaşta Sicistan'da görev yapmaya başlayan Mühelleb, bölgeyi iyi tanıyan, güçlü ilişkiler kurabilen ve yetenekli bir lider olarak öne çıkmıştır.⁶⁷ Katârî ile Mühelleb'in ilişkisi, Abdurrahman b. Semûre'nin valiliği döneminde birlikte görev yaptıkları yıllara dayanmaktadır; bu süreçte hem bölgeyi hem de birbirlerini yakından tanımışlardır.⁶⁸ Mühelleb'in ismi 65 yılında Hâricîlerin Basra'ya saldırmak için hazırlandığı dönemde öne çıkmıştır. O Horasan valisi iken, Abdullah b. Zübeyr'in emriyle Hâricîlerle mücadele etmek üzere görevlendirilmiştir.⁶⁹ Mühelleb'in başarılı komutası sayesinde Hâricîlerin Basra saldırısı püskürtülmüştür.⁷⁰ Hâricîlerin aylarca süren sert saldırılarına, askeri olarak zayıf durumda olan Mühelleb akılcıca karşılıklar vererek Hâricîlerin Kirman'a kadar çekilmelerini sağlamıştır.⁷¹ Hâricîlerin Basra üzerindeki baskısı azalsa da 68 yılında Katârî liderliğindeki Hâricîlerin bölgeden topladıkları adam ve vergilerle

⁶² Ebû Abdullah Muhammed b. Said el-Ezdî el-Kalhâtî, *el-Keşfü ve'l-beyân*, thk. Seyyide İsmail Kâşif (Maskat: Saltanatu Umân Vizâretü't-Türâsî'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1980), 2/423.

⁶³ Meçhul, *Târih-i Sistan*, 142, 158.

⁶⁴ Meçhul, *Târih-i Sistan*, 79.

⁶⁵ Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-edeb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm (Kahire: Dârü'l-Fikri'l-Arabî, 1997), 3/215; Şihâbuddîn Ahmed Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnî'l-Edeb* (Kahire: Dârü'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 20/523.

⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnî'l-Edeb*, 20/527.

⁶⁷ Meçhul, *Târih-i Sistan*, 76, 77, 79.

⁶⁸ Müberred, *el-Kâmil fi'l-lüga ve'l-edeb*, 3/240; Meçhul, *Târih-i Sistan*, 79.

⁶⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/615; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûnî'l-Edeb*, 20/524.

⁷⁰ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/616.

⁷¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 616-621.

Kirman'da tekrar güçlü duruma geldikleri anlaşılmaktadır.⁷² Bu süreçte öldürülen Zübeyr b. el-Mâhûz'un yerine 68/687 yılında Katârî b. el-Fücâe lider olarak seçilmiştir. ⁷³

72/691 yılında Mus'ab b. Zübeyr'in ölümü ve ardından Abdullah b. Zübeyr'in yenilgisi, Katârî üzerindeki baskıyı azaltarak ona hareket alanı kazandırmıştır.⁷⁴ Katârî, Sicistan'a dâiler göndererek Hâricilik propagandası yapmış, halk ve eşrafın desteğiyle bölge Hâriciler etrafında birleşmiştir.⁷⁵ İbnü'l-Esîr'e göre, 75/694 yılında Haccâc, Kûfe ve Basra askerlerinden oluşan büyük bir orduyu Mühelleb komutasında Hâricilere karşı göndermiştir; bu bilgi Sicistan'daki gelişmelerle paralellik arz etmektedir.⁷⁶ Bu bilgiler doğrultusunda, Katârî liderliğindeki Hâriciliğin Sicistan'daki faaliyetleri birinci hicrî yüzyılın son çeyreğine tekabül etmektedir. Halktan ve ileri gelenlerinden çoğu kimsenin Hâricilerin safında birleştiği haberlerini alan Basra buna tedbir olarak ordu toplamıştır. Zira anlatıma göre Hâricilerin gücü her geçen gün artmaktaydı. ⁷⁷ Haccâc, artan Hâricî tehdidi karşısında endişelenerek Hârîş b. Bustâm et-Temîmî komutasında bir orduyu Sicistan'a göndermiştir. 78/697'den önce gerçekleşen bu seferde, Hâricilerle birleşen Sicistan halkı orduyu öfkeyle karşılamış ve şehir dışında yapılan savaşta Basra ordusu tamamen yok edilmiştir. Bu nedenle olaya "ceyşü'l-fenâ" yani "yokluk ordusu" adı verilmiştir.⁷⁸

Katârî'nin liderliğindeki Hâricî topluluk içerisinde süreçte güven kaybı ve iç ihtilaflar başlamış, Ubeyde b. Hilâl'in zinayla suçlanması gibi olaylar bu durumu körüklemiştir. Katârî ise bu krizi çözmek için uzlaştırıcı bir tutum sergilemiştir.⁷⁹ Bu süreçte Katârî'nin tutarsız tavırları destekçileri arasında kuşku ve bölünmelere yol açmış, "siz kâfir oldunuz" sözü tepki çekmiş ve Ubeyde'nin yönlendirmesiyle bu ifadenin soru anlamında olduğu açıklanarak kriz geçici olarak yatıştırılmıştır.⁸⁰ Katârî'nin Mühelleb'in ordusu ile son büyük karşılaşmasında, Katârî'nin ordusu daha avantajlı görünürken Mühelleb'in avantajlı duruma geçmesi, zaten iç çekişmeler yaşayan Hâricilerin bölünmesine sebep olmuştur.⁸¹ Hâriciler Katârî, Abdirabbih el-Kebîr ve Abdirabbih es-Sağîr taraftarları olmak üzere üç gruba ayrılmış, Katârî ise Cîruft'a çekilmiştir. Bu bölünme Ezarika'nın Mühelleb'e karşı birlikte hareket etme gücünü zayıflatmış, kısa sürede Katârî'nin çevresindeki destekçiler dağılmıştır. Katârî, Ubeyde b. Hilâl ile birlikte doğuya kaçarak Rey'e ulaşmış, ancak orada da topluluğu çözülmeye başlamıştır.⁸² Aradan çok zaman geçmeden diğer grup liderleri ve Katârî takip edilerek öldürülmüştür.⁸³ Haccâc, Mühelleb'in tavsiyesi üzerine, Sicistan'daki durumu kontrol altına almak amacıyla 78 yılında tecrübeli bir isim olan Ubeydullah b. Bekre'yi vali olarak görevlendirmiştir. *Târih-*

⁷² Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/127.

⁷³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/126; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûnî'l-Edeb*, 20/524-527.

⁷⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/168.

⁷⁵ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 95.

⁷⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 3/426.

⁷⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 94-95.

⁷⁸ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 95-96; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/322-323; Ebû'l-Fidâ İsmâil b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî İbn Keşîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Riyad: Dâru Hicr, 1418/1997), 12/290-292.

⁷⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 3/277.

⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 3/278; Müberred, *el-Kâmil fî'l-lüga ve'l-edeb*, 3/278.

⁸¹ Ebû Muhammed Ahmed İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, thk. Ali Şîrî (Beyrut: Dârü'l-Advâ, 1991), 7/37.

⁸² İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7/39-44; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/301; Müberred, *el-Kâmil fî'l-lüga ve'l-edeb*, 3/279.

⁸³ İbn A'sem, *Kitâbü'l-Fütûh*, 7/47,55; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fî't-târîh*, 3/471; Ebû Osmân Amr el-Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn* (Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 2003), 3/176.

i Sistan' da Ubeydullah'a karşı bir Hâricî tepkisinden bahsedilmemektedir.⁸⁴ Muhtemelen Kirman dolaylarında Katarî'nin öldürülmesi ve Hâricî kuvvetlerinin dağılması bunda etkili olmuş olmalıdır. Bu tarihten itibaren yedi yıl daha Sicistan'da herhangi bir Hâricî etkinliği gözlenmemiştir.⁸⁵

Katârî b. el-Fücâe Hâricîliğin en sert temsili olan Ezârika grubunun lideri olarak Taberistan, Kirman ve Sicistan'a uzanan geniş çaplı hâkimiyet kurmuştur. Kendi adına para bastırması (darphane kullanımı), Hâricîliğin bu bölgede yalnızca itikadî değil, siyasal-ıdarî bir sistem kurma teşebbüsü olduğunu da göstermektedir.⁸⁶ O uzun yıllar halife olarak bölgede hüküm sürmüştür.⁸⁷ O, Hâricîlerin en büyük hatiplerindendir.⁸⁸ Karakter olarak sert ve kaba bir kişiliğe sahip olduğu ifade edilmiştir.⁸⁹ Câhiz, Katarî'nin "İstî'râz" (muhalifleri öldürmeden önce sınama), "sibâ'" (kadınların cariye olarak alınması) uygulamalarını benimsediğini ve çocukların öldürülmesini meşru gördüğünü söylemektedir.⁹⁰ *Târih-i Sîstân'* da Katârî, faziletli ve Arapların büyüklerinden biri olarak tanıtılmış; dindeki bozulmalar nedeniyle Sicistan'a dâiler gönderdiği ve halkın onun adamlarıyla birlikte hareket ettiği ifade edilmiştir.⁹¹ Ulaşılabilen malumat onun itikadî görüşlerine dair yeterli bulgular içermemektedir. Onunla ilgili eldeki bilgiler daha çok siyasi ve askeri aksiyoner yönüyle ilgilidir.⁹²

Netice itibariyle Katârî ve Mühelleb arasında cereyan eden bu uzun mücadele, mezhebî açıdan merkezin Hâricîlikle mücadelesi, asabiyet açısından bölgede hâkim durumda olan Benî Temîm ve Bekr b. Vâil'e karşı Ezd kabilesinin mücadelesi olarak ifade edilebilir. Ezdî kimliğin ve dayanışmanın yükselişi, özellikle Mühelleb'ın siyasî ve askerî başarısıyla birleşmiş ve Sicistan'da Emevî otoritesinin devamı için bir direnç hattı oluşturmuştur.⁹³

Katarî ve etrafındaki lider kadronun öldürülmesi Sicistan'daki Ezârika'nın sonunu getirmemiştir. Zira, daha önceden de ifade edildiği üzere, Hâricîlik Sicistan'da halkın benimsediği bir harekettir. Sicistan ve çevresi, Ezârika hareketinin yeniden toparlanmaya çalıştığı alanlardan biri olmuştur. Süreçte Sicistan'da olup biten dair eldeki tek kaynak *Târih-i Sîstân'* dir. Ve buradaki bilgiler Hâricîliğin uzun bir süre taşrada kaldığı ve toparlanmaya çalıştığı şeklindedir. Bunun ilk örneği, Katarî'nin ölümünden yedi yıl sonra emrindeki büyük bir orduyla Sicistan'a gelen Hâricî lider Hümâm (Himyan) es-Sedûsî'dir. Onun Haccâc'ın Sicistan tarafına destek birliği olarak gönderdiği ordunun komutanı olduğu ve daha sonra isyan ettiği de ifade edilmektedir.⁹⁴ *Târih-i Sîstân'* da o büyük bir Hâricî komutan olarak geçmektedir. Şehri tutan Emevî kuvvetleriyle savaşan Hümâm başarısız olmuş ve öldürülmüştür. Buna rağmen Sicistan'da Hâricîlerin faaliyetlerinin artmaya devam etmiş, bundan dolayı Sicistan'a destek kuvvet istenmiştir.

⁸⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 6/320.

⁸⁵ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 97.

⁸⁶ Brian Ulrich, *The Muhallebids: War, Politics and Memory* (Edinburg: Edinburg University Press, 2019), 121.

⁸⁷ Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebna'î'z-zamân*, thk. İhsan Abbas (Beyrut: Dâr Sâdır, t.s.), 4/93.

⁸⁸ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/176.

⁸⁹ Müberrred, *el-Kâmil fî'l-lüga ve'l-edebe*, 3/281.

⁹⁰ Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, 3/176.

⁹¹ Meçhul, *Târih-i Sîstân*, 95.

⁹² Ezârika mezhebine ve özel olarak Katarî'ye dair ayrıntılı bir değerlendirme için bk Yıldız, *Kendi Kaynakları Işığında Hâricîliğin Doğuşu ve Gelişimi*, 106-127.

⁹³ Mehmet Usluer, "Kuruluşundan Emevîlerin Sonuna Kadar Basra'daki Ezd Kabilesi'nin Faaliyetleri", *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* 6/2 (2022), 751, 763.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-târih*, 3/483.

⁹⁵ Bu olayın geçtiği 85/704 yılından uzun bir süre Sicistan merkezinde bir etkinlik görülmemektedir. Daha sonra 105/724 yılında beş kişilik bir Hâricî grubun bir gece baskını ile şehrin emniyet müdürünü öldürüp şehri kontrolleri altına aldıkları ifade edilmektedir. Anlaşılan bu durum uzun sürmemiş ve kontrol tekrar Emevî yöneticilerin eline geçmiştir.⁹⁶

Târih-i Sistan 126/744 yılında Hâricîliğin kabile taassubuyla olan karmaşık ilişkisine dair güzel bir örnek teşkil edecek bir olay aktarmaktadır. Buna göre Katârî b. el-Fücâe taraftarı Bekr. b. Vâil'e mensup Ezârika ile Benî Temîm arasında şehirde uzun süre düzensizliğe sebep olmuş ve yetmiş kadar insan ölmüştür. Olaylar daha sonra yatıştırılsa da birkaç yıl sonra olaylarda başı çeken Benî Temîm'in önde gelen ismi Suvvâr b. el-Eş'âr şehrin yöneticisi olabilmıştır. Suvvâr Sicistan ve çevresindeki Hâricî etkinlikleri takip ediyor ve güçlenmelerini engellemeye çalışıyordu. O, bu faaliyetleri esnasında çocukluğunda köle olarak satın aldığı ve daha sonra Hâricî hareketin liderlerinden olan kendi mevlası Subeyh el-Mâzinî et-Temîmî ile karşı karşıya gelmiştir. Subeyh çatışmada esir düşmüş ve süreçte idam edilmiştir. Subeyh hakkında bazı rivayetlerde onun Azârika veya Sufriyye fırkalarına mensup olduğu belirtilmişse de⁹⁷ Ezârika olma ihtimali daha yüksektir.⁹⁸ Temîmli Vali Suvvâr, Hâricî sempatizanı Sicistanlılar tarafından sevilmiyordu. Muhtemelen bu yüzden, şehir halkı tarafından kısa süre sonra öldürülmüştür.⁹⁹ Bu noktada, şehirdeki Hâricî sempatizanlığını kuvvetlendirecek bir olaydan daha bahsedilmektedir. Şehir halkı, Emevî yöneticisini öldürdükten sonra, şehre ordusuyla gelen Şeybân el-Hâricî ile birleşmişlerdir. Ancak Şeybân kısa süre sonra girdiği bir çatışmada öldürülmüştür. Şeybân el-Hâricî'nin kim olduğu konusunda bir müphemlik söz konusudur. Zira kaynaklar, muhtemelen aynı yıl olan, 130/748'de öldürülen Şeybân b. Seleme es-Sedûsî el-Harûrî adında, Merv'de ikamet eden bir Hâricî liderden bahsetmektedir. Şeybân Rebîa, Yemen kabileleri, Bekr b. Vâil'in de içinde olduğu Hâricîlerin bir dönem liderliğini yapmıştır. Nasr b. Seyyâr, Ebû Müslim el-Horasânî gibi liderlerle olan mücadelesinde Serahs'ta öldürüldüğü aktarılmaktadır.¹⁰⁰ Ayrıca Irak ve Fars bölgelerinde faaliyet gösteren Şeybân b. Abdülaziz el-Yeşkürî isimli bir Hâricî liderden daha bahsedilmektedir. Emevî baskısından kurtulamayan Şeybân ve ordusu Musul'dan ayrılarak, Hulvân üzerinden Ahvâz ve Fars bölgelerine çekilmişlerdir. Taberî, Mervan b. Muhammed'in takibi üzerine burada tutunamayıp Bahreyn tarafına geçtiği ve burada öldürüldüğünü aktarmaktadır.¹⁰¹ İbnü'l-Esîr'de Şeybân'ın Ummân taraflarına gittiğini ve 134/751 senesinde Cülendâ b. Mes'ûd tarafından öldürüldüğünü söylemektedir.¹⁰² Ancak Taberî'deki başka bir aktarım büyük oranda *Târih-i Sistan*'daki malumatla uyuşmaktadır. Bu aktarıma göre Musul civarında Emevî güçlerinden kaçan Şeybân b. Abdülaziz el-Yeşkürî Sicistan taraflarına gelmiş ve burada ölmüştür.¹⁰³ Yukarıdaki bilgiler *Târih-i Sistan*'da geçen Şeybân'ın kimliği net olmamakla birlikte,

⁹⁵ Meçhul, *Târih-i Sistan*, 97.

⁹⁶ Meçhul, *Târih-i Sistan*, 107.

⁹⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 3/472.

⁹⁸ Ahmed b. Muhammed İbn Miskeveyh, *el-Uyûn ve'l-hadâik fi ahbârî'l-hakâik* (Bağdat: Mektebeti'l-Musenna, 1964), 3/108; Ayrıca bk. Nayif Mahmut Ma'ruf, *el-Havâricü fi'l-asri'l-Emevî neş'etühüm târihuhum edebühüm* (Beyrut: Dârü'd-Dalîa, 1977), 177.

⁹⁹ Meçhul, *Târih-i Sistan*, 111-112.

¹⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/379.

¹⁰¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/350.

¹⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih*, 4/57-358.

¹⁰³ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 7/352.

Sicistan'daki gelişmeler Emevîlerin merkeze uzak bölgelerde otorite kurmadaki başarısızlığını ortaya koymaktadır. Atanan valilerin etkisizleşmesi ve öldürülmesi, kabilecilik temelli çekişmelerle birleşerek bölgeyi istikrarsızlaştırmış ve Hâricîliğin varlığını sürdürmesine zemin hazırlamıştır. Şeybân el-Hâricî'nin halktan destek görmesi ise Hâricîliğin toplumsal huzursuzluk ortamında nasıl güç kazandığını göstermektedir.

Horasan ve Mâverâünnehir'deki sürekli isyanlar Emevîlerin çöküşüne yol açmış, Abbâsiler döneminde ise özellikle Sicistan'da Hâricîlik gerilememiş, aksine toparlanma göstermiştir. Merkezî otoritenin bölgeye hâkim olamaması, Hâricî hareketlerin yayılmasına zemin hazırlamıştır.¹⁰⁴ Bunun ilk işareti Sâsânî döneminde de önemli bir şehir olduğu anlaşılan ve Hâricî liderlerin yettiği Raven-i Cûl kaynaklı bir Hâricî başkaldırıdır. 141/758 yılında Huzayn b. er-Rukâd isimli Hâricî liderin isyanı başarısızlıkla sonuçlanmıştır.¹⁰⁵ Anlaşılan, bu dönemde Hâricîler şehir merkezlerinde hakimiyet sağlamasalar da taşra da güçlü durumdaydılar. Ve fırsat bulduklarında isyan etmekten çekinmiyorlardı. Hatta şehir merkezlerinde halk tarafından sevilmeyen yöneticileri öldürecek kadar etkiye sahiptiler. 151/768 yılında adaletli bir yönetim sergilemediği ifade edilen Ma'n b. Zâide isimli yönetici, bir grup Hâricî tarafından öldürülmüştür.¹⁰⁶ Abbâsî yönetiminin ilk yıllarında Sicistan'a hâkim olamadığı anlaşılmaktadır. Bölge Benî Temîm ve Bekr b. Vâil arasındaki güç mücadelesinin ortaya çıkardığı karmaşa ve bundan yararlanan taşrada güçlü Hâricîlerin mücadelesine sahne olmaya devam etmektedir.¹⁰⁷

Hârûn er-Reşîd dönemiyle birlikte Hâricîlerin bölgede artan bir etki kazanmaya başladığı görülmektedir. Bu bağlamda, 171/788 yılında Husayn el-Hâricî tarafından bir ayaklanma gerçekleştirilmiştir. Husayn el-Hâricî, Bekr b. Vâil kabilesinin bir kolu olan Kays b. Sa'lebe'nin mevlâlarından olup Ük halkına mensuptur.¹⁰⁸ O sırada Sicistan valisi Osman b. Umâre idi. Bu vali, Husayn'ı bastırmak üzere bir ordu göndermiştir. Ancak Husayn bu orduyla karşılaştı ve onları bozguna uğratmıştır.¹⁰⁹ Daha sonra o, Horasan'a yönelmiş ve Bâdgîs, Bûşenc ve Herat'a doğru ilerlemiştir. Hârûn er-Reşîd, onu yakalaması için Gıtrîf'e mektup yazmıştır. Gıtrîf de ona karşılık olarak Dâvud b. Yezîd'i on iki bin kişilik bir orduyla göndermiştir. Husayn ise altı yüz kişiyle bu orduyla karşılaşmış ve onları mağlup etmiştir. Husayn, 177/793 yılında öldürülünceye kadar, Horasan'da faaliyetlerine devam etmiştir.¹¹⁰

3.2. Yerel Bir Hâricî Lider Olarak Hamza el-Hâricî'nin Mücadelesi

Sicistân'daki Hâricî hareketin lideri Huzayn'ın öldürülmesinin ardından Sicistan Hâricîlerinin bir iç çekişme sürecine girmiştir. Sicistan'daki Hâricî lider Halef el-Hâricî ile cemaatinden bir grup kader meselesi üzerinden bir ihtilaf yaşayarak ayrılmışlardır. Bu sırada Katarî b. el-Fücâe'nin takipçisi Ezârikâ'dan bir grupla beraber hacdan dönen Hamza b. Edrek'e Halef el-Hâricî'den bir grup, 177/793 yılında öldürülen Huzayn'ın taraftarları ve halktan beşbin kişi biat etmiştir.¹¹¹ Şehristânî, Hamza'nın, Sicistân

¹⁰⁴ Elton L. Daniel, *Khurasan Under Abbasid Rule 747-820* (Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979), 169-170.

¹⁰⁵ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 117.

¹⁰⁶ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 120-122.

¹⁰⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 121-123.

¹⁰⁸ İbn Hazm, *Cemheretü ensâbi'l-Arab*, 317.

¹⁰⁹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 128.

¹¹⁰ İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 5/290; Meçhul, *Târih-i Sistân*, 128.

¹¹¹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 130-131.

bölgesinde isyan eden ve Hâriciliğe verdiği destekle bilinen Ük halkına mensup olan Hüseyin b. Rukâd'ın taraftarlarından biri olduğunu söylemektedir. Ancak zamanla, kader inancı ve imamet hakkı gibi temel konularda Halef el-Hâricî ile ihtilafa düşmüş ve her iki şahsiyet de birbirinden uzaklaşmış ve iki grup çatışma içerisine girmiştir.¹¹² Bağdâdî, Hamza'nın ilk olarak Acârîde'nin Hâzimiye koluna mensup olduğu bilgisini aktarmaktadır.¹¹³ Bazı kaynaklara göre Hamza'nın liderliğini yaptığı Hamziyye, 179/795 yılında Beyhesiyye ile yapılan silahlı çatışmadan sonra ortaya çıkmıştır. Bu çarpışmadan sonra Hamza "Emîrü'l-Mü'mînîn" olarak çağırılmıştır.¹¹⁴ Bu durum, Hamza'nın siyasi ve dinî lider olarak benimsendiğini ve Hamziyye'nin örgütlü bir yapıya dönüşmeye başladığını göstermektedir. Hâricîlerin etrafında toplanması toparlanmalarını sağlamış, Hamza ise kendinden emin, cesur ve kararlı bir lider profili sergilemiştir; nitekim bir yıl önce uyardığı Abbâsî görevlisini tereddütsüz öldürmüştür.¹¹⁵

Hamza Sicistan'da kendisine biat edildikten sonra Besker'e geçmiş ve burada merkeze olan isyanını ilan etmiştir. İsyân haberini alan Abbâsî valisi İsa b. Ali 182/798 yılının Şevval ayında Hamza'nın üzerine yürümüştür. Girdikleri çatışmada Abbasî kuvvetleri Ali b. İsa'nın komutanları da dahil ciddi sayıda ölü vererek geri çekilmek durumunda kalmıştır. Ali b. İsa Horasan tarafına kaçmak durumunda kalmıştır.¹¹⁶ Hamza, şafak sökmeden Sicistan kapılarına ulaşmış, tekbir sesleriyle dolu bir şehre saldırmayacağını belirtip Abbâsî ordusunu dışarı çağırmıştır; karşılık alamayınca halka seslenerek, kendilerini koruyamayan Abbâsîlere vergi vermenin anlamsız olduğunu, kendisinin böyle bir talebi olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁷ Hakikaten de bu tarihten itibaren uzun bir süre Bağdat'a vergi gitmemiştir.¹¹⁸

Hamza'nın önlenemez yükselişi Vali Ali b. İsa'nın durum hakkında Hârûn er-Reşîd'den yardım istemek durumunda bırakmıştır. Çünkü bu süreçte, tüm vergi görevlileri öldürülmüş ve artık merkeze vergi de gönderilemez olmuştur.¹¹⁹ Artık Hamza, Abbâsî halifesinin çözmesi gereken büyük sorunlardan birisi haline gelmiştir. Hârûn er-Reşîd Horasan'daki diğer sorunlarla birlikte bu sorunu da çözmek için yola çıktı ve Cürcân'a vardı.¹²⁰ Halife diplomatik yolla sorunu çözmeyi tercih ederek Hamza'ya barışçıl bir dille bir mektup yazmıştır. Bu mektuba Hamza'nın cevabı çok sert olmuştur. Onun cevabı Sicistan topraklarında Halife'nin bir meşruiyeti olmadığını, buralarda olup bitenin kendisini ilgilendirmedikçe şeklinde olmuştur.¹²¹ Hamza çoğunluğu Arap olan ordusunu Halife ile savaşmak üzere hazırlamış ve Nişabur'a doğru yaklaşmışken onun ölüm haberini almış ve geri dönmek durumunda kalmıştır.¹²² *Târih-i Sistân*'da Hamza'nın Sind, Hind ve Serendib'e gittiği, Âdem (a.s)'in mezarını ziyaret ettiği, Çin ve Türkistan'dan Rum diyarına kadar birçok yeri dolaştığı ve gittiği her yerde gazveler yaptığı

¹¹² Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/130; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 75.

¹¹³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 77.

¹¹⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 76; Şehfûr b. Tâhir İsfarayîni, *et-Tebîr fî'd-dîn ve temyîzi'l-fırakati'n-nâciye ani'l-fıraki'l-hâlikin*, thk. Kemâl Yûsuf el-Hût (Lübân: Âlemü'l-kütüb, 1983), 56; Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed'ü ve't-târih*, thk. Clément Huart (Paris: Ernest Leroux, 1919), 6/103.

¹¹⁵ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 130.

¹¹⁶ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 130-131.

¹¹⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 131.

¹¹⁸ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 35, 132.

¹¹⁹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 133-134.

¹²⁰ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 135.

¹²¹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 139.

¹²² Meçhul, *Târih-i Sistân*, 140-141.

aktarılmaktadır. Ancak bu anlatım, tarihsel gerçeklikten çok efsanevi unsurlar içeren bir nitelik arz etmektedir. Özellikle farklı kıtalarda bu derece geniş bir coğrafyayı dolaşması, Hz. Âdem'in mezarını ziyaret etmesi gibi ifadeler, anlatının tarihî verilerden ziyade halk arasında şekillenmiş menkıbevî unsurlarla zenginleştirildiğini göstermektedir. Nitekim bu savaşların “Megâzî-i Hamza” adıyla kitaplaştırıldığı bilgisi de onun kişiliği etrafında mitolojik bir kahramanlık imajının inşa edildiğine işaret etmektedir.¹²³ Bu tür rivayetler, Hamza'nın tarihî bir şahsiyetten çok ideolojik veya edebî bir figür olarak kurgulandığını göstermektedir. Eserin genelinde Hâricîler ve liderlerine karşı olumsuz değil, aksine olumlu bir dil kullanılmaktadır. Oysa diğer kaynaklarda Hamza'nın gazveleri ve dünya gezileriyle ilgili bilgiler bulunmamakta, aksine Sicistan ve çevresinde halka ve Hâricî gruplara yönelik şiddeti, yaşlı-çocuk demeden insanları öldürdüğü aktarılmaktadır.¹²⁴ Hamza'nın bölgede rahatça hareket edebilmesinin temel nedeni, dikkatlerin Râfi' b. Leys isyanına yoğunlaşmış olmasıdır. Bu durumdan faydalanan Hamza, Kirman, Kûhistan, Sicistan, Nişabur ve Herat'ta serbestçe hareket etmiş ve bölgenin yarısını denetleyebilecek bir güce ulaşmıştır.¹²⁵

Me'mûn'un Sicistan'ın kontrolünü Tahir b. el-Hüseyn'e verişinden sonra durumun değişmeye başladığı anlaşılmaktadır. Hamza, en son, Nişâbur'dan gelen Abdurrahman el-Nîşâbûrî'nin yirmi bin kişilik ordusuyla karşılaşmış ve büyük bir bozguna uğramıştır. Bağdâdî onun yaralı olarak kaçarken hayatını kaybettiğini aktarmaktadır fakat tarih vermemektedir.¹²⁶ *Târihî Sistân* ise Hamza'nın 12 Cemâziyelâhîr 213/28 Ağustos 828 günü Sehiş denen yerde öldüğü bilgisini vermektedir fakat ölüm sebebi hakkında suskundur.¹²⁷ Belki de o, Bağdâdî'nin bahsettiği savaşta aldığı yaralarla daha sonra Sehiş'te vefat etmiştir.

Hamza b. el-Edrek mevâliden asil bir aileye mensup saygıdeğer bir isimdir. *Târihî Sistân* onu bölgenin tarihinde önemi olan, Hâricîlere verdiği destekle ve liderleriyle bilinen Raven-i Cûl şehrinde olduğunu söylemektedir.¹²⁸ O, Arap olmamasına rağmen iyi derecede Arapça bilen, alim bir insandı.¹²⁹ Onun Hârûn er-Reşîd'e yazdığı mektuptaki ifadeleri meşhur Hâricî Arap liderlerin hatipliğini aratmamaktadır.¹³⁰

Hamza b. Edrek'e bağlı olanların, kader anlayışı ve diğer bazı itikadî meselelerde Meymûniyye fırkasıyla benzer görüşleri benimsedikleri ifade edilmiştir. Bununla birlikte, muhaliflerin ve müşriklerin çocuklarının âkibeti konusunda onlardan ayrılarak bu çocukların tamamının cehennemde olacağını savunmuşlardır.¹³¹ Bu görüşlerinden dolayı Kaderiyye tarafından tekfir edilmişlerdir. Hâzimiyye tarafından da Kaderî düşünceye yaklaştıkları için tekfir edilmişlerdir.¹³² Meymûniyye'nin kader anlayışındaki inkârını mecûsiliğe yaklaştıracak şekilde ileri götürdüğü söylenmiştir. Sultanın hükmünü kabul edenleri kâfir sayarken, sadece hükmünü reddedenleri öldürmemeyi

¹²³ Bk. Meçhul, *Târih-i Sistân*, 141.

¹²⁴ İbn Fendeme Ebû'l-Hasan Zahiruddîn 'Alî b. Zeyd b. Muhammed Zahiruddîn el-Beyhakî, *Târihu Beyhak Ta 'rîb* (Dimaşk: y.y., 1425/2004), 143; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 78.

¹²⁵ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 79; Meçhul, *Târih-i Sistân*, 142.

¹²⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 79.

¹²⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 150.

¹²⁸ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 130.

¹²⁹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 172.

¹³⁰ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 137-139.

¹³¹ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 75.

¹³² Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 77.

tercih etmişlerdir. Ancak bu kişiler dine saldırırsa, onlara karşı savaşmayı caiz görmüşlerdir. Ayrıca, bu kişiler sultana yardım ediyorsa öldürülmeleri gerektiğini savunmuşlardır.¹³³ Meymûniyye, din dışı gulat fırkaları arasında sayılmakta ve bu fırkaya mensup olup Halef adlı biri daha sonra kader, kudret ve irade konularında ehl-i sünnet görüşlerini benimsemiştir. Bu görüşleri, Kirman ve Mekrân bölgesindeki bazı Hâricîler de kabul etmiş ve Halefiyye adıyla anılmışlardır. Muhtemelen Hamza'nın bir dönem içerisinde olduğu ifade edilen grup budur. Halefiyye, sadece kendi içlerinden bir imam varsa savaşmayı caiz görmüş; uygun bir imam bulamadıkları için savaşmaktan kaçınmışlardır. Bu fırka, sadece muhaliflerin çocuklarının cehennemde olduğu görüşüyle Ezarika ile örtüşmektedir.¹³⁴ Hamza, toplumsal birlik sağlanmadığı ve düşmanlar bertaraf edilmediği sürece aynı dönemde iki imamın bulunmasını mümkün görmüş, bu yaklaşımıyla Hâricîliğin klasik imamet anlayışından belirli ölçüde ayrılmıştır.¹³⁵ Hamza, kendisiyle aynı görüşte olmayan Hâricî fırkaların mensuplarını müşrik saymış ve onlara karşı savaşmayanları da tekfir etmiştir. Savaştığı grupların yenilmesi hâlinde onların mallarını yaktırır, hayvanlarını telef eder ve esirleri öldürürdü.¹³⁶

Hamza'nın ardından, Hâricîler 215/830'da Ebû Avf b. Abdurrahman b. Nerî'ye biat etmişlerdir. Aynı yıl, Abdullah b. Tâhir'in gönderdiği orduya karşı, Hâricîler Ebû Avf'ın liderliğinde direnmişler ve daha sonra Hâricîlerin kalesi olarak bilinen Kerkûy'â çekilmişlerdir. Bir yıl sonra yapılan savaşta Tahîrî ordusu yenilmiştir.¹³⁷ 217 yılındaki karşılaşmada da Hâricîler tekrar bir zafer kazanmışlar ve yine Hâricîler'in kalesi sayılan Ūk şehrinde konuşlanmışlardır.¹³⁸ Bundan sonra Hâricîlere karşı sonuç vermeyen bazı takibatlar yapılmıştır.¹³⁹

Aslen Sicistan'ın merkez şehri olan Zerenc'den olan Ya'kûb b. Leys'in yükselişiyle Hâricîler için durumun değişmeye başlamıştır. Ya'kûb b. el-Leys ve Sistân âyârlarından aldığı güçle harekete geçen Salih b. Nasr Büst'ten başlayarak Sicistan'a kadar olan bölgeyi kontrol altına alabilmiş ve Hâricîleri bastırabilmiştir.¹⁴⁰ *Târih-i Sistân* Ya'kûb b. Leys'in yılında iktidarı ele geçirmesinden sonra, Hâricîlerle bir barış antlaşması yapıldığını ve bu anlaşmaya Hâricîlerin uyduğunu söylemektedir.¹⁴¹ Bu süreçte Ya'kûb'un ordusuna ciddi bir Hâricî katılımı gerçekleşmiştir.¹⁴² Muhtemelen bu durumdan rahatsız olan Hâricî lideri Ammar ile Ya'kûb'un arası bozulmuştur. Yapılan savaşta Ammar öldürülmüş ve destekçileri umutlarını kaybetmiş ve farklı yerlere dağılmışlardır.¹⁴³ 258/872 yılında Abdurrahim isimli bir Hâricî'nin Kerû' dağında on bin kişilik bir kuvvetle halifeliğini ilan etmiştir. Ancak Ya'kûb diploması yoluyla sorunu çözmüştür. Ya'kûb bölgenin insanı ve yetenekli bir yönetici olarak Hâricîlerle iyi geçinebilmiş, onları ordusuna dahil

¹³³ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 75.

¹³⁴ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 75. İnsan hürriyeti ve kadere dair bir değerlendirme için bk. Mustafa Murat Batman, *Tefsir ve Mezhebi Aidiyet: Mâturîdî ve Râzî Tefsirlerinde Mu'tezile Eleştirilerinin Tefsir Değeri Açısından Mukayyesesi*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2021), 113-121.

¹³⁵ Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihâl*, 1/130; Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 77.

¹³⁶ Bağdâdî, *el-Fark beyne'l-fırak*, 77.

¹³⁷ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 151.

¹³⁸ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 152.

¹³⁹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 155-156.

¹⁴⁰ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 160-164; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, 6/138.

¹⁴¹ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 166.

¹⁴² Meçhul, *Târih-i Sistân*, 168-169.

¹⁴³ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 170; İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 2/420.

edebilmiştir.¹⁴⁴ Bu örnek, Hâricîliğin, Halifelik ilanı gibi, mevcut yönetimlere karşı çıkan ve kendi siyasal meşruiyetini kurma amacıyla olan bir yapı olsa da; Sicistan örneğinde, hareketin yerel dinamiklere uyum sağlayabilen siyasi bir esnekliğe sahip olduğunu da göstermektedir.

Sicistan Hâricîliği, sadece bir isyan hareketi değil, taşra halklarının merkezî otorite dışında benimsediği dinî ve siyasî bir kimlik biçimi olmuştur. Katarî b. el-Fücâe, uzun süre Basra'yı tehdit edebilmiş son etkili Hâricî lider olarak öne çıkmaktadır. Onun ardından Hâricîlik, Hamza b. el-Edrek dönemine kadar kısa süreli isyanlar ve gerilla tarzı mücadelelerle devam etmiştir. Abbâsîler döneminde askerî olarak bastırılmış olsa da mezhebin yönetim karşıtı duruşu ve teolojik sadelik anlayışı halk üzerinde kalıcı bir iz bırakmıştır. Hamza b. el-Edrek döneminde Hâricîlik, merkezi hükümeti tehdit eden bir yapı olmaktan ziyade, Sicistan ve çevresinde yerel bir hâkimiyet görünümü sergilemektedir. Hamza'nın amacı, Abbâsîlere doğrudan başkaldırmaktan çok, Sicistan'da bağımsız bir Hâricî varlığı sürdürmek olmuştur. Bu yöndeki mücadele, kendisinden sonra gelen Ya'kûb b. Leys tarafından başarıya ulaştırılmıştır.¹⁴⁵ Anlaşılan Sicistan'da güçlü bir halk desteği ve yerel meşruiyet ile şekillenen Hâricîlik, zaman içinde ne siyasi hedeflerini gerçekleştirebilmiş ne de kurumsallaşabilmiştir. Bu da onun nihayetinde dağılmasına ve sadece tarihsel bir tecrübe olarak anılmasına neden olmuştur.

Sonuç

Hâricîliğin Nehrevân sonrası doğuya yönelerek Ehvaz, Kirman ve Sicistan'a kadar yayılması, mezhebin sadece bir merkezî otorite karşıtı isyan hareketi olmadığını, aynı zamanda taşraya yaslanan bir toplumsal muhalefet biçimi haline geldiğini göstermektedir. Bu yayılımın önemli bir kırılma noktası, Katarî b. el-Fücâe döneminde gerçekleşmiştir. Katarî'nin bölgenin islamlaşması gibi erken bir dönemde Sicistan'da görev alması ve ardından birinci asrın son çeyreğinde Hâricî isyanlarını örgütlemesi, Hâricîliğin bu bölgeye girişini ve ilk defa siyasal bir nitelik kazanarak örgütlü hale gelişini temsil etmektedir. Katarî'nin, Ezârika'nın lideri olarak uzun süre bölgede faaliyet göstermesi, halkla kurduğu ilişkiler ve kabilevi destek ağı, Sicistan'daki Hâricîliğin yerleşmesine zemin hazırlamıştır.

Katarî sonrası süreçte Hamza b. Edrek'in öncülüğünde gelişen hareket, Hâricîliğin artık sadece kabilevi asabiyete dayanan bir yapıya sahip olmadığını, aynı zamanda mevalî tabanlı bir karakter kazandığını ortaya koymuştur. Hamza, Abbâsî otoritesine karşı başarılı askeri direnişler gerçekleştirmiş, mezhebin Sicistan'daki sürekliliğini sağlamıştır. Bu dönemde Hâricîliğin, halkın sosyo-ekonomik adalet beklentileriyle örtüşen talepleri dillendirmesi, onu yerel bir meşruiyet kaynağı haline getirmiştir. Hamza'nın "Emîrû'l-Mü'minîn" unvanıyla anılması ve teşkilatlı bir yapıya sahip oluşu, mezhebin bu dönemde siyasi-idari bir alternatif sunduğunu göstermektedir. Onun öncülüğünü yaptığı Hamziyye fırkası, kader ve bazı itikadî konularda Meymûniyye ile benzer görüşler paylaşıp da muhalif ve müşrik çocuklarının tamamının cehenneme gideceğini savunarak onlardan ayrılmıştır. Bu katı görüşü nedeniyle Kaderiyye ve Hâzimiyye tarafından tekfir edilmiştir.

¹⁴⁴ Meçhul, *Târih-i Sistân*, 179.

¹⁴⁵ İbn Havkal, *Sûretü'l-arz*, 2/419-420.

Siyasi otoriteye yaklaşımında da radikal bir tutum benimseyen Hamziyye, sultanın hükmünü kabul edenleri kâfir sayarken, yalnızca hükmünü reddedenleri dine saldırmadıkları sürece hedef almamıştır. Ancak dine saldıranlara ve sultana yardım edenlere karşı savaşmayı ve onları öldürmeyi caiz görmüştür. Hamziyye'nin imamet anlayışı da klasik Hâricî çizgiden sapmalar göstermektedir. Hamza, toplumsal düzen sağlanmadıkça aynı dönemde iki imamın bulunabileceğini kabul ederek Hâricîliğin katı imamet doktrininden ayrılmıştır. Fırkanın sert tutumu, sadece dış gruplara değil, diğer Hâricî fırkalara karşı da yönelmiştir. Hamza, kendi görüşünde olmayan Hâricîleri müşrik saymış, onlara karşı savaşmayanları tekfir etmiştir. Savaşta ele geçirdiği grupların mallarını yaktırması, hayvanlarını telef etmesi ve esirleri öldürmesi, fırkanın sertliğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, Hamziyye hem itikadî hem siyasî düzlemde radikal bir çizgi izlemekle birlikte, bazı esnek yaklaşımlarıyla klasik Hâricî anlayıştan kısmen ayrılmaktadır. Mezhep, özellikle imamet ve kader anlayışlarında ortaya koyduğu özgünlüklerle dikkat çekmektedir.

Hâricîliğin serencâmı, Hamza b. Edrek'in ardından, Yakub b. Leys es-Saffar'ın yükselişiyle duraklama ve çözülme dönemine girmiştir. Sicistan'ın yerli halkından gelen Yakub'la birlikte istikrarın sağlandığı Sicistan'da, Hâricîliğin şehir merkezlerindeki etkisi önemli ölçüde kısılmıştır. Bu gelişme, Hâricîliğin Sicistan tarihindeki belirleyiciliğini yok etmiş görünmektedir.

Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Benzerlik Taraması	Yapıldı – Turnitin
Etik Bildirim	turkiyeilahiyat@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes – Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	turkiyeilahiyat@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça / References

- Afnân, Abdurrahman Ferîh el-Afnân. *el-Kabâilü'l-Arabiyye fî Horasân ve bilâdi Mâverâünnehr fi'l-asri'l-Emevî*. Mekke: Ümmü'l-Kurâ, 1992.
- Bağdâdî, Ebu Mansûr Abdülkâhir b. Tâhir b. Muhammed et-Temîmî. *el-Fark beyne'l-fırak*. Beyrut: Dâru'l-Âfâkî'l-Cedîde, 1977.
- Belâzürî, Ahmed b. Yahyâ b. Câbir b. Dâvûd el-Belâzürî. *Fütûhu'l-Büldân*. Beyrut: Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1988.
- Brian Ulrich. *The Muhallebids: War, Politics and Memory*. Edinburg: Edinburg University Press, 2019.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Bir Bilim Dalı Olarak İslâm Mezhepleri Tarihi ile İlgili Metodolojik Problemler". *İslâmî İlimlerde Metodoloji: Usûl Mes'esi (Sempozyum)*, 441-491.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr el-Câhiz. *el-Beyân ve't-tebyîn*. Beyrut: Mektebetü'l-Hilal, 2003.
- Dalkılıç, Mehmet. "Hâricîlerin 'İtidal' Arayışı ve Sufriyye". *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/Darulfunun İlahiyat* 12 (2005), 19-49.
- Daniel, Elton L. *Khurasan Under Abbasid Rule 747-820*. Chicago: Bibliotheca Islamica, 1979.
- Daftary, Farhad. "Emeviler Döneminde ve Abbasilerin İlk Dönemlerinde İran, Horasan ve Mâverâünnehir'deki Mezhebi ve Milliyetçi Hareketler" çev. Mehmet Atalan. *Kelam Araştırmaları*. 4/2 (2006), s139-158.
- Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî. *Siyer-i a'lamî'n-nübelâ*. Dârü'l-Hadîs, 2006.
- Eş'arî, Ebû'l-Hasen. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve'htilâfü'l-musallîn*. thk. Nuaym Zerzür. Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. "Hâriciliğin Doğuşu ve Fırkalara Ayrılışı". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XXII (1978), 245-275.
- Fığlalı, Ethem Ruhi. *İbâdiye'nin Doğuşu ve Görüşleri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1983.
- Guzman, Roberto Marin. "Orta Asya ve Horasan'da Abbasi İhtilâli: Vergi, İhtida ve Dini Grupların İhtilâlın Başlamasındaki Rolü Hakkında Analitik Bir İnceleme". çev. Mustafa Demirci. *İSTEM: İslâm San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi Dergisi* VI/12 (2008), 255-278.
- Harun Yıldız. *Kendi Kaynakları Işığında Hâriciliğin Doğuşu ve Gelişimi*. Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- İbn A'sem, Ebû Muhammed Ahmed. *Kitâbü'l-Fütûh*. thk. Ali Şîrî. Beyrut: Dârü'l-Advâ, 1991.
- İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'î'z-zamân*. thk. İhsan Abbas. Beyrut: Dâr Sâdır, t.s.
- İbn Havkâl, Ebû'l-Kâsım Muhammed. *Sûretü'l-arz*. Beyrut: Dârü Sadr, 1938.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Alî b. Ahmed b. Saîd b. Hazm. *Cemheretü ensâbi'l-Arab*. thk. Abdüsselam Muhammed Harun. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1962.

İbn Keşîr, Ebû'l-Fidâ' İsmâîl b. 'Omer b. Keşîr ed-Dimeşkî. *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. thk. 'Abdullah b. 'Abdulmuhsin et-Turkî. 21 Cilt. b.y.: Dâru Hicr, 1418/1997.

İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe. *el-Ma'ârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Mısır Kitap Komisyonu, 1992.

İbn Miskeveyh, Ahmed b. Muhammed. *el-Uyûn ve'l-Hadâik fî ahbâri'l-Hakâik*. Bağdat: Mektebeti'l-Musenna, 1964.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b Muhammed b Abdülkerim. *el-Kâmil fî't-târih*. thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1997.

İsferâyînî, Şehfûr b. Tâhir. *et-Tebîr fî'd-dîn ve'temyîzi'l-fırkatî'n-nâciye ani'l-fırakî'l-hâlîkîn*. thk. Kemâl Yûsuf el-Hût. Lübnân: Âlimü'l-kütüb, 1983.

Julius Wellhausen. *Ahzâbu'l-mu'ârazâtî's-siyâsiyye ve'd-dîniyye fî sadr al-İslâm: el-Havâric ve's-Şîa*. Kahire: Mektebetü'n-Nahda, 1958.

Kalaycı, Mehmet. "Şiilik-Sünnilik İlişkisinin Kapsamı ve Sınırlarına Dair Bazı Metodik Mülâhazalar". *e-Makâlât: Mezhep Araştırmaları* VI/2 (2013), 293-319.

Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Said. *el-Keşfüve'l-beyân*. thk. Seyyid İsmail Kaşif. Câmiatü Ayni Şems, 1980.

Kara, Cahid. *İslam Coğrafyasında Mecûsiler (Emeviler'in Sonuna Kadar)*. Hikmetevi Yayınları, 2015.

Kutlu, Sönmez. "İslam Mezhepleri Tarihinde Usûl Sorunu". *İslami İlimlerde Metodoloji/Usûl Mes'elesi I: Tartışmalı İlmî İhtisas Toplantıları*. 391-440. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.

Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto, 2016.

M. Ali Yıldız. *Dinsel Şiddetin Kültürel Kökenleri: Hâricilik Örneği*. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2010.

Ma'ruf, Nayif mahmut. *el-Havâricü fi'l-asri'l-Emevî neş'etühüm târihuhum edebühüm*. Beyrut: Dâru'd-Dalîa, 1977.

Meçhul. *Târih-i Sistân*. çev. Mahmud Abdülkerim Ali. Kahire: el-Meclisü'l-A'lâ li's-Sekâfe, 2006.

Mehmet Said Hatiboğlu. "İslamda İlk Siyasi Kavmiyetçilik İmametin Kureyşiliği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23 (ts.), 121-213.

Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî. *el-Bed'ü ve't-târih*. thk. Clément Huart. 6. Cilt. Paris: Ernest Leroux, 1919.

Müberra, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd. *el-Kâmil fî'l-lüga ve'l-edeb*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm. Kahire: Dâru'l-Fikr el-Arabî, 1997.

Nüveyrî, Şihâbuddîn Ahmed. *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. Kahire: Dâru'l-Kütübi ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002.

Şehristânî, Ebu'l-Feth Tâcuddîn Muhammed b. Abdilkerîm b. Ahmed. *el-Milel ve'n-Nihâl*. 3 Cilt. Müessesetü'l-Halebî, ts.

Taberî, İbn Cerîr Taberî. *Târîhu't-Taberî*. thk. Muhammed ebu'l-Fadl İbrahim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-Meârif, 1967.

Usluer, Mehmet. "Kuruluşundan Emevilerin Sonuna Kadar Basra'daki Ezd Kabilesi'nin Faaliyetleri = The Activities of the al-Azd Tribe in Basra From its Establishment to the End of the Ummayyads". *Türkiye İlahiyat Araştırmaları Dergisi* VI/2 (2022), 742-768.

Yekeler, Muhammet. *Câhiliye Döneminden Hz. Peygamber Dönemi Sonuna Kadar Temîm Kabilesi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans, 2014.

Yöner, Ahmet. "Haricilerin Horasan Maveraünnehir Bölgesine Geçiş Süreci". *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 16:2 (2011), 171-197.

Zahîruddîn el-Beyhakî, İbn Fendeme Ebû'l-Hasan Zahîruddîn 'Alî b. Zeyd b. Muhammed. *Târîhu Beyhak/Ta'rib*. Dimaşk: y.y., 1425/2004.